

Dragoș Gh. Năstăsoiu este Research Fellow la Centre for Medieval Studies al National Research University Higher School of Economics (HSE), Moscova, în cadrul proiectului de cercetare *Symbolic Behavior in the Middle Ages and Early Modern Period*.

Licențiat în Istoria și Teoria Artei (Universitatea Națională de Arte din București, 2008), și-a continuat studiile masterale (2009) și doctorale la Central European University din Budapesta. A devenit doctor în Studii Medievale în 2018.

A deținut diferite burse de cercetare (ICR, 2016; ARCS, 2014/5; Universitatea „Sf. Chiril și Metodie” din Veliko Târnovo, 2013/4; National Scholarship Fund of the Slovak Republic, 2013).

A fost CEMS Teaching Fellow al Universității de Stat „Ivane Javakhishvili” din Tbilisi (2012) și asistent la Uiversitatea Națională de Arte (2009/2010). În 2007 a participat la restaurarea picturii murale a bisericii Sf. Nicolae din Bălinești.

Este autor al mai multor studii dedicate artei medievale catolice și ortodoxe din Transilvania și Regatul Ungariei. De-a lungul timpului a participat la numeroase conferințe internaționale de profil.

Foto copertă:
biserica evanghelică din Biertan, bolta gotică a navei

Descoperă Valea Târnavelor și monumentele sale medievale cu o carte-călăuză care îți va ghida pașii, ochii și gândurile spre ansambluri și detalii! Adună în suflet frumusețea unor monumente ce aduc faimă țării!

Monumente Medievale de pe Valea Târnavelor – continuăm călătoria începută în Bucovina și Oltenia!

- un text bine documentat de autori specialiști în istoria artei medievale și restaurare;
- peste 700 imagini inedite – aeriene, ansambluri din interior și din exterior, detalii ale picturii murale realizate de la nivelul schelei, în timpul restaurării;
- harta monumentelor și propuneri de trasee
- planuri de monumente și ansambluri

15 dintre cele mai reprezentative repere culturale medievale ale zonei sunt prezentate: biserica reformată (calvină) din satul **Alma**, bisericile evanghelice (lutherane) din satele **Ațel**, **Băgaciu**, **Biertan**, **Brateiu**, **Curciu**, **Dârlos**, **Ighișu Nou**, **Mălâncrav**, **Moșna**, **Nemșa**, **Richiș** și **Șmig**, precum și principalele exemple de arhitectură religioasă și civilă din orașele **Mediaș** și **Sighișoara**.

Alături de arhitectură și sculptură sunt prezentate și picturile murale medievale care – de multe ori – înfrumusețează aceste clădiri, precum și obiectele cu valoare artistică și istorică (altare poliptice, piese de mobilier, inventar liturgic etc.) adăpostite înăuntru.

Asociația Art Conservation Support folosește fondurile obținute prin comercializarea acestui ghid pentru proiecte editoriale și culturale de conservare și punere în valoare a patrimoniului cultural românesc.

ISBN 978-606-8922-07-2

colecția vetre de lumină

Monumente Medievale de pe Valea Târnavelor

Dragoș Gh. Năstăsoiu
Ferenc Mihaly, Lorand Kiss

Monumente Medievale de pe Valea Târnavelor

Editura ACS | colecția vetre de lumină

Ferenc Mihály este specialist în domeniul restaurării lemn și pictură pe lemn. După terminarea studiilor la Universitatea Transilvania din Brașov și Academia de Artă din Budapesta, timp de 15 ani a fost angajat al Centrului Național de Restaurare din Ungaria, centru în cadrul căruia a participat la proiectul de inventariere a picturilor murale și a mobilierului de lemn pictat în Bazinul Carpatic. Începând din 1996, în cadrul unui atelier de restaurare, desfășoară activități de cercetare, conservare și restaurare în monumentele istorice din Transilvania.

Lóránd Kiss este specialist în domeniul restaurării pictură murală. După terminarea în 1996 a studiilor la Academia de Arte Vizuale din Cluj, a fost bursier la Centrul Național de Restaurare din Ungaria. Începând cu 1999, desfășoară activități de cercetare, conservare-restaurare în monumentele istorice din Transilvania în cadrul unui atelier de restaurare pictură murală și pictură în ulei pe pânză din Târgu-Mureș. Prin Asociația Arcus desfășoară activitate de voluntariat în scopul salvării și promovării moștenirii culturale a Transilvaniei.

Dragoș Gh. Năstăsoiu,
Ferenc Mihály, Lóránd Kiss

Monumente Medievale de pe
Valea Târnavelor

Text monumente: Dragoș Gh. Năstăsoiu

Text restaurare pictură murală: Lóránd Kiss

Text restaurare componente artistice pe suport de lemn: Ferenc Mihály

Foto: Ferenc Mihály, Erzsébet Szász, Dragoș Gh. Năstăsoiu, Lóránd Kiss, Christian Drăghici, Zsuzsanna Tóth, Ovidiu Baștea, Anca Dină, Remus Badea, Anna Adashinskaya, Anna Kónya, Péter Pál, Ioana Măgureanu, Ileana Burnichioiu

Concepție grafică și ediție îngrijită: Anca Dină

Mulțumiri pentru colaborare:

Biserica Evanghelică C. A. din România, Consistoriul Districtual Evanghelic C. A. Mediaș, Consistoriul Districtual Evanghelic C. A. Sighișoara, Muzeul Național de Artă din București, Hadtörténeti Intézet és Múzeum din Budapesta, Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit din Krens an der Donau

Cartea a apărut cu sprijinul Ordinului Arhitecților din România din Timbrul arhitecturii

proiect:

parteneri:

finanțatori:

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

NĂSTĂSOIU, DRAGOȘ

Monumentele medievale de le Valea Târnavelor / Dragoș Gh. Năstăsoiu, Mihály Ferenc, Kiss Lóránd. - București : Editura ACS, 2018

Conține bibliografie

ISBN 978-606-8922-07-2

I. Mihály, Ferenc

II. Kiss, Lóránd

72

© Toate drepturile rezervate Art Conservation Support

office@acs.org.ro

www.paginarestaurării.ro

Dragoș Gh. Năstăsoiu,
Ferenc Mihály, Lóránd Kiss

Monumente
Medievale de pe
Valea Târnavelor

6		Itinerarii
24		Repere istorice
32		Orașul Mediaș
44		Mediaș, Biserica evanghelică Sf. Margareta
82		Dârlos
108		Alma
116		Șmig
136		Curciu
150		Băgaciu
172		Ațel
188		Brateiu
200		Sighișoara
224		Sighișoara, Biserica din Deal
256		Biertan
290		Mălâncrav
314		Ighișu Nou
332		Nemșa
342		Moșna
362		Richiș
378		Conservare-restaurare pictură murală
388		Conservarea componentelor artistice din lemn și pictură pe lemn
410		Bibliografie selectivă

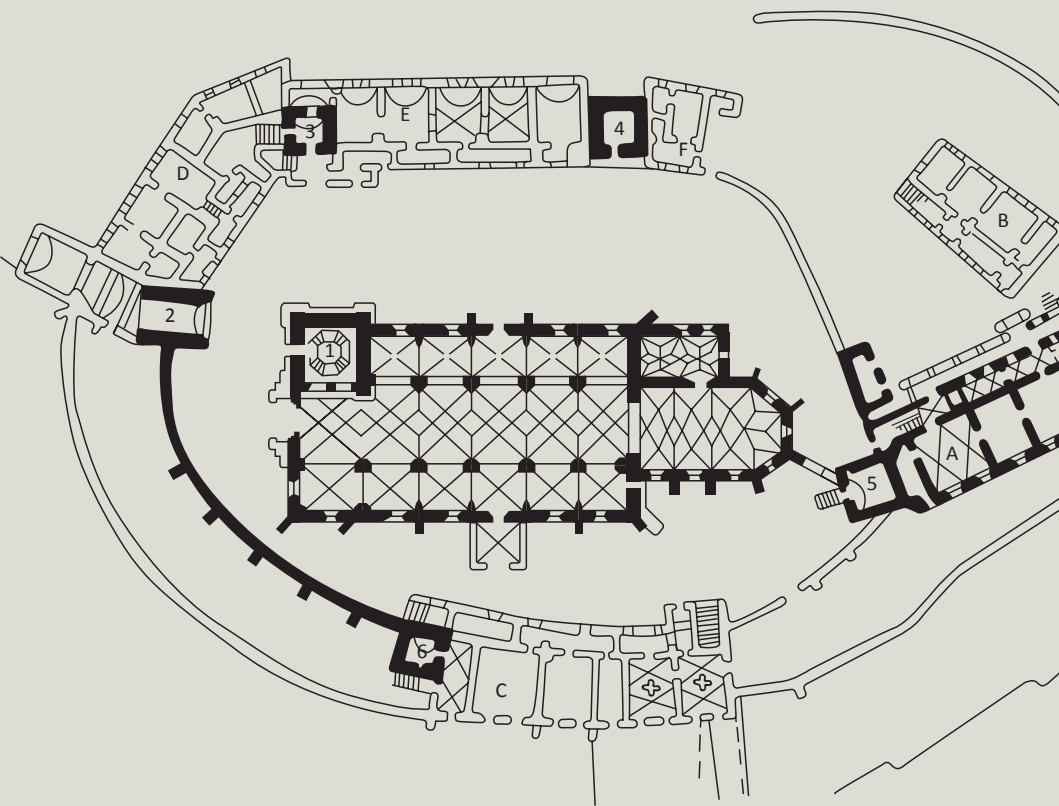
Biserica evanghelică, latura sudică și intrarea vestică, detalii

Planul bisericii evanghelice Sf. Margareta și al fortificațiilor (așa-zisul *Castel*) (după Fabini, *Atlas...*)

1 – Turnul Trompeților; 2 – Turnul cloponiță și de poartă; 3 – Fundațiile unui turn încorporate clădirii școlii; 4 – Turnul Croitorilor; 5 – Turnul Mariei; 6 – Turnul Cizmarilor;

A – Casa parohială; B – Casa predicatorului; C – Vechea primărie; D – Vechea școală;

E – Școala și sala de festivități; F – Casa lui St. L. Roth.

Turnul Funarilor și Turnul Croitorilor

Atât în cor, cât și în navă, intersecțiile nervurilor bolților sunt decorate cu scuturi decorate cu pictură. Ferestrele tripartite ale corului sunt prevăzute cu ancadrame gotic-târzii, decorate în partea superioară cu elegante motive flamboaiante. Deși umanistul sas Georg Soterius (1673-1728) indică anul 1488 drept momentul finalizării construcției, lucrările de boltire și finisare au continuat și după această dată: în jurul anului 1500, s-a realizat boltirea stelată a sacristiei și s-a definitivat partea vestică a clădirii. Supranumit *Turnul Trompeților*, turnul nord-vestic al bisericii a fost supraînălțat mai târziu, în 1550-1551, atingând înălțimea de 68 m.

Situată pe o colină din centrul localității, biserica este înconjurată de un *castellum* cu curține duble. Zidul interior de incintă cu traseul eliptic este întărit de cinci turnuri de apărare și a fost construit în prima jumătate a sec. al XV-lea. Cel târziu în a doua jumătate a aceluiași veac, incinta interioară de piatră a fost dublată de o alta realizată din cărămidă și prevăzută la exterior cu un șanț de apă. În cursul sec. al XVI-lea, la sud și între cele două ziduri de incintă, a fost construită primăria, iar în sec. XVIII-XIX, mai multe clădiri au fost ridicate pe traseul celor două incinte.

împodobeau odinioară monumentele funerare ale unor enoriași însemnați ai bisericii. Marea majoritate a pietrelor funerare datează din sec. al XVII-lea, două dintre acestea fiind probabil realizate de talentatul sculptor Elias Nicolai: lespedea funerară a Barbarei Theilesius (+1622) și probabil lespedea funerară a preotului Georg May (1628-1632, deteriorată).

- Dedicat de asemenea păstrării memoriei unor defuncți însemnați ai comunității, mai multe **epitafuri din lemn** datând din sec. XVII-XVIII se păstrează în biserică. Adevărate opere de artă pictate și sculptate, acestea au în general forma unor altare miniaturale care au fost agățate pe pereții bisericii. Epitafurile poartă fie reprezentarea defunctului în diferite ipostaze (singur ori cu familia), fie reprezentări alegorice, inscripții sau versuri cu trimiteri către moarte și viața veșnică.

- În prezent, biserica este depozitarul unei însemnate colecții de **covoare orientale**. Acestea fie aparțin bisericii (reprezentând donații din partea enoriașilor de odinioară pentru a împodobi stranele, tribunele și pereții edificiului de cult), fie provin din alte biserici evanghelice din zonă (de pildă, Agârbiciu, Bazna, Băgaciu, Richiș, Valea Lungă ori Valea Viilor), de unde au fost transferate cu scopul de a fi păstrate în condiții mai sigure. Majoritatea covoarelor au fost realizate în Anatolia în sec. al XVII-lea, dar există și piese mai vechi: un covor *Holbein* cu model mic (sfârșitul sec. al

Covor oriental
din colecția
bisericii
evangelice

XV-lea) sau un covor Anatolian decorat cu animale (sec. XVI). Printre piesele care formează colecția de covoare orientale a bisericii evanghelice din Medias, se numără și 11 covoare Selendi cu fundal alb, 8 covoare Lotto sau 3 covoare Holbein (ultimele două grupuri sunt denumite astfel după pictorii în operele cărora apar pentru prima dată).

- Pe peretele nordic al corului, au fost montate recent (noiembrie 2018), două **strane medievale** – una cu trei și cealaltă cu șase locuri – provenind din biserica evanghelică din Dupuș (unde au fost păstrate până în 2002) și restaurate la Hochschule für angewandte Wissenschaft und Kunst din cadrul Universității din Hildesheim (2010–2018). Amândouă stranele sunt printre cele mai impunătoare exemple ale genului, fiind bogat decorate cu sculptură în relief plat caracteristică goticului-târziu și *Bolckintarsien* specifice Renașterii. Stranele au fost executate în atelierul lui Johannes Reychmuth din Sighișoara, cea cu trei locuri păstrând datarea 1537.

- **Coronamentul de lemn al amvonului** este o piesă reprezentativă prin structura și calitatea sculpturilor între coro-

namentele de amvon păstrate integral în Transilvania. A fost probabil realizată de sculptorul Sigismund Möss și donată în 1679 de către Michael Kessler. De dimensiuni considerabile (peste 4 m) și cu o structură etajată, piesa este încoronată de statuia Arhanghelului Mihail și decorată cu figuri de îngeri înaripați și măști ascunse între decorații auriculare și mănunchiuri de fructe. În 1889, coronamentul a fost renovat și repictat parțial.

Strane
medievale
provenind
din biserica
evanghelică din
Dupuș, detalii

- În empora sudică a navei, prevăzută cu un parapet din lemn decorat cu emblema breslei coritorilor, se păstrează o colecție valoroasă de **obiecte și mobilier liturgic**, un mic muzeu cu piese adunate din bisericile depopulate din împrejurimi. Printre exponate, se găsesc fragmente valoroase din strane medievale, pupitre, cristelnițe din lemn (sculptate și pictate, cu inscripții din sec. XVII-XVIII), lăzi de voiaj și sculpturi de piatră.
- **Orga** a fost realizată în anii 1755/6 de sibianul Johannes Hahn, căruia i se atribuie cca 40 de opere executate în intervalul 1744-1783. Dulapul orgii a fost bogat decorat cu sculptură și pictură, aidoma unui altar baroc; cromatica actuală se datorează în exclusivitate intervențiilor de restaurare a instrumentului efectuate în 1987 de către Hermann Binder.

Cristelniță
gotică din
bronz, 1477

Cristelniță
din lemn,
provenind de
la biserica din
Dârlos

Himeră, sculptură decorativă a contrafortului sud-estic

biliare până către începutul sec. al XVI-lea. În 1510, nobilii Marcu și Ioan *de Darlas* oferă drept garanție orașului Mediaș o pădure, fapt care sugerează că noii posesori ai domeniului nu erau foarte înstăriți și că traversau o perioadă dificilă din punct de vedere financiar.

Arhitectură

Biserica medievală din Dârlos nu a fost încă cercetată din punct de vedere arhitectural și arheologic, orice considerații cu privire la arhitectura acesteia având, prin urmare, caracter provizoriu și parțial. Deși are dimensiuni mai mari decât ale altor biserici rurale din zonă (26x9 m), edificiul de cult se caracterizează printr-o arhitectură simplă: biserică-sală fără turn vestic și cu cor pentagonal decroșat.

Atât pereții laterali ai navei, cât și îmbinările pereților corului sunt ritmate de contraforți în trepte, cei nord-estic și sud-estic fiind decorați la nivelul retragerii cu himere sculptate. Zidurile edificiului au fost realizate din piatră de gresie, folosindu-se ocazional și spoliile antice, provenite în mare parte de la monumente funerare romane. Partea inferioară a clădirii este înconjurată pe laturile vestică, sudică și estică de un soclu cu plintă din piatră profilată.

Corul pentagonal gotic este acoperit cu o boltă în cruce pe ogive susținute de console masive așezate pe câte două colonete angajate suprapuse. Două dintre colonetele inferioare sunt întreprinse de sculpturi așezate pe socluri surmontate de baldachine (identificate ipotetic cu Sf. Ioan

Fragment de stelă funerară antică, detaliu, extremitatea estică a peretelui sudic exterior al navei

Fragment dintr-o *aedicula* datând probabil din sec. al III-lea și reprezentând un călăreț, ambrazura ferestrei estice a sanctuarului

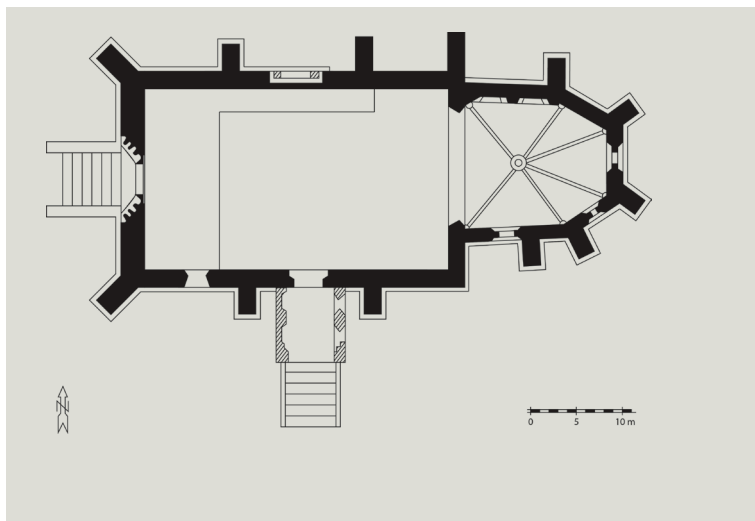

Sanctuar, vedere parțială a boltii și pereților laterali

Evangelistul și Sf. Fecioară), iar cheia de boltă este decorată cu chipul lui Hristos. Aspectul îndesat al celor două figuri, anatomia lor incorectă și ochii supradimensionați, precum și vestimentația redată sumar vădesc o morfologie romanică, aparent contrazisă de detaliile gotice ale baldachinelor (arcade oarbe trilobate). Pe latura nordică a corului a existat o sacristie (demolată în 1900), în prezent mai păstrându-se doar ancadramentul în arc frânt cu profilatură simplă.

În partea vestică a portalului sacristiei, se află ancadramentul renescentist al fostului acces către amvon (actualmente zidit). Nișa Sf. Daruri este prevăzută cu o arcadă trilobată încununată de două fiale înalte decorate cu trilobi unghiulari

Planul bisericii (după Fabritius-Dancu, *Sächsische Kirchenburgen aus Siebenbürgen*)

ției sanctuarului. Deși nu au fost încă prelevate enșantioane pentru datarea nivelului defensiv și a turnului, aceste lucrări de construcție sunt ulterioare și s-au petrecut cel mai probabil către sfârșitul celei de-a doua jumătăți a sec. al XV-lea.

Chestiunea datării edificiului este complicată și de existența în cor a unor picturi murale databile la sfârșitul sec. al XIV-lea și începutul sec. al XV-lea, fapt care conduce la presupunerea că o parte din pereții unei mai vechi clădiri au fost încorporate noului sanctuar gotic.

Lucrările de fortificare au continuat mai târziu, biserica fiind înconjurată de o curtină eliptică neregulată. Pe laturile nordică și estică, zidul a fost dublat de un *zwinger*, însă acesta se păstrează în prezent numai pe un segment din partea răsăriteană care pornește de la masivul turn de poartă situat la sud-vest. Doar pe nord se mai observă ferestre de tragere duble, în timp ce la interior nu se mai distinge niciun detaliu care să amintească de eventualele drumuri de strajă sau de fostele clădiri interioare alipite zidurilor. Pe una din laturile turnului de poartă cu patru niveluri, prevăzut inițial cu o hersă, se mai distinge încă locul până la înălțimea căruia se ridicau odinioară cortinele.

Un alt turn situat în partea nord-vestică a beneficiat de o restaurare recentă (1997-1998), în timp ce un al treilea turn, amplasat la nord-vest, a fost demolat în decursul sec. al XIX-lea. Laturile vestică și nordică ale cortinei exterioare

Nava și sanctuarul
bisericii, vedere
interioară spre est

Sanctuarul și nava
bisericii, vedere
interioară spre
vest

sunt ritmate de contraforți, în timp ce o porțiune însemnată a zidului sudic a fost distrusă pentru a face loc unei clădiri moderne destinate școlii. Toate aceste lucrări de fortificare a bisericii medievale au debutat probabil în jurul anului 1500, continuând în ritm necunoscut până în sec. al XVII-lea.

Atât în interior, cât și la exterior, biserica dispune de variate sculpturi decorative al căror leitmotiv îl reprezintă frunzele

Sediile, peretele
sudic al
sanctuarului

Nișă în arc frânt
cu grilaj, pentru
adăpostirea
Sfințelor Daruri

Biserica evanghelică din Brateiu, vedere dinspre sud-vest a bisericii și fortificației

Informații istorice

Așezarea medievală din Brateiu este amintită pentru prima dată sub forma *Mons Mariae* într-un document din 1283 care clarifică jurisdicția ecleziastică a acestei regiuni disputate deopotrivă de Episcopia Transilvaniei și de Capitulul sașilor din Mediaș. Printre slujbașii religioși aparținând celei de-a doua structuri este menționat și preotul paroh din Brateiu, un anume *Siffridus de Monte Mariae*. Importantul document din 1283 nu informează numai asupra patronajului marian al bisericii locului, ci atestă totodată și prezența sașilor pe teritoriul Brateiului – rezonanța germană a numelui parohului. În afara preotului Siegfried (*Siffridus*), reamintit din nou în 1289, documentele din sec. XIV-XV menționează sporadic și alți preoți parohi sau membri notabili ai comunității din Brateiu. Un document din 1441 informează că preotul *Michael de Pretai* îndeplinea în acel moment funcția de decan al Capitulului Mediaș.

Începând cu a doua jumătate a sec. al XIV-lea, localitatea apare deseori în izvoarele scrise sub diverse denumiri derivate probabil din latinescul *protodiaconus*: *Prothia* (1359), *Prethya* (1368), *Paratee* (1369), *Proathay* (1374), *Bretay* (1528), *Pretey* (1532) etc. Variantele slavo-română (*Brateiu*) și maghiară (*Baráthely*) ale toponimului își află originea etimologică în cuvântul *frate* (religios).

Cornișe, colaterala nordică, detalii ale decorației cu motive antropomorfe și vegetale

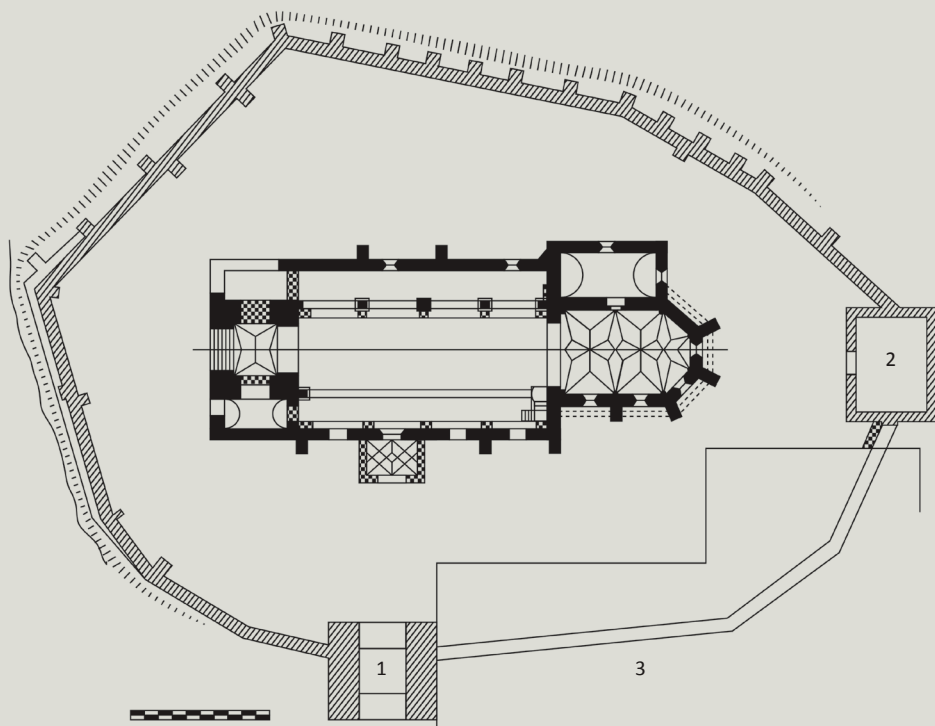
Arhitectură

Biserica a fost construită cândva în sec. al XIV-lea, fiind concepută inițial ca o bazilică trinavată. Clădirea este dominată la vest de un turn clopotniță înalt cu colțurile și diviziunile dintre etaje realizate din piatră profilată. Îmbinările pereților corului gotic pentagonal sunt marcate de contraforți în retragere, aceleași elemente de ranforsare regăsindu-se și pe întinderea pereților nordic și sudic ai corpului principal al clădirii.

Planul bisericii și al fortificațiilor (după Horwath, *Siebenbürgisch-sächsische Kirchenburgen*)

1. turnul de poartă
2. bastionul estic
3. sala comunității

Profilul în arc frânt al arcului de triumf se întâlnește și la portalul simplu al sacristiei, precum și la arcele realizate din

■ Orașul Sighișoara

germ. Schäßburg; magh. Segesvár

Străbătuț de râul Târnava Mare, municipiul Sighișoara se află în sudul județului Mureș, la o distanță de cca 40 de km față de Mediaș (situat la vest), cca 50 de km față de Odorheiu Secuiesc (situat la est), respectiv cca 55 de km față de Târgu Mureș (situat la nord).

Prima atestare documentară a localității datează de la sfârșitul sec. al XIII-lea, existența la acea dată a unei așezări fortificate indicând faptul că Sighișoara fusese întemeiată mult mai devreme: probabil la sfârșitul sec. al XII-lea, poate chiar în 1191 sau 1198, după cum sugerează tradiția istorică consemnată de cronicarii transilvăneni Georg Krauss (1607-1679) și Johannes Tröster (+1670).

Cu excepția unei scurte perioade la mijlocul sec. al XIV-lea, când această poziție a fost deținută de localitatea rivală Saschiz, Sighișoara a fost mai tot timpul sediul scaunului omonim. Acest fapt indică preeminența administrativă și economică în cadrul Scaunului Sighișoara a acestei așezări, cu care localitățile învecinate din Cele Două Scaune (Mediaș și Șeica) s-au aflat mai tot timpul în strânse relații culturale și artistice.

Platoul colinei înalte pe care a fost ridicată biserica parohială a constituit nucleul așezării medievale care a evoluat rapid, ajungând curând să înglobeze și teritoriile învecinate de la poalele dealului, respectiv valea râului. Centrul istoric al Sighișoarei păstrează numeroase monumente vechi, structura urbană medievală a localității fiind puțin afectată de prefacerile și modernizările ulterioare.

Recunoașterea universală a importanței cultural-istorice a Sighișoarei s-a petrecut în decembrie 1999, când situl de arhitectură și urbanism reprezentat de *Orașul de Sus* (*Cetatea*) și mare parte din *Orașul de Jos* (*Străzile 1 Decembrie 1918 și Morii*) a fost inclus în Patrimoniul Mondial UNESCO. Motivația unei astfel de recunoașteri este dată de faptul că Sighișoara constituie o *mărturie remarcabilă a culturii sașilor*

Orașul Sighișoara,
vedere de ansamblu
dinspre sud-est

Casa cu Cerb,
vedere de
ansamblu

În 1894, biserica fostei mănăstirii franciscane a fost demolată împreună cu Turnul Lăcătușilor pentru a face loc noii biserici catolice.

Casa cu Cerb

Atât în Orașul de Sus, cât și în Orașul de Jos, se păstrează un număr însemnat de clădiri civile vechi.

Casa cu Cerb (Str. Școlii nr. 1) este un exemplar important al arhitecturii renascentiste din Transilvania. Clădirea se găsește în centrul incintei medievale, la intersecția celor două axe principale ale fortificației (Str. Școlii și Piața Cetății). A fost

Casa cu Cerb,
vedere de
ansamblu

Casa cu Cerb,
detaliu al
ancadramentelor
de fereastră, al
picturii murale
și al trofeului de
vânătoare care i-a
conferit clădirii
numele

cercetată arheologic și arhitectural în mai multe etape (1992-1994, 1996-1997, 2000), prilejuri cu care s-a constatat că actualul monument este rezultatul unei îndelungate evoluții în timp cuprinsă în intervalul sec. XIII-XIX.

Construcțiile de lemn din sec. XIII-XIV au fost înlocuite în veacurile următoare cu altele de piatră, clădirea fiind supusă unor amplificări și modificări continue până în 1693, când a primit o formă apropiată de cea actuală. Cercetările arheologice efectuate în subsolul casei au evidențiat existența unor fundații de locuințe databile în a doua jumătate a sec. al XIII-lea, ceea ce înseamnă că acest perimetru este unul din cele mai vechi puncte construite ale cetății. *Casa cu Cerb* reunește trei locuințe distincte. Prima a înlocuit construcția arhaică din lemn, fiind situată la limita nordică a ansamblului, cu fațada către Str. Școlii.

Cea de-a doua locuință, cu fațada spre Piața Cetății, avea inițial un singur nivel și deschideri către Str. Școlii. Reunirea celor două clădiri s-a petrecut probabil la inițiativa lui Michael Hegyes, jude al Scaunului Sighișoara (1516), jude regal (1521-1529) și primar al orașului (1526-1547). Martori ai acestei etape sunt fragmentele unor ancadramente din piatră pentru uși și ferestre, precum și ușa intarsiată din 1519 (păstrată în muzeul orașului).

Pictură murală din *Casa cu Cerb*, 1693, detalii ale decorăției înfățișând personalități istorice

Tavan casetat din lemn (1602), camera de colț de la primul etaj al *Căsei cu Cerb*, detaliu

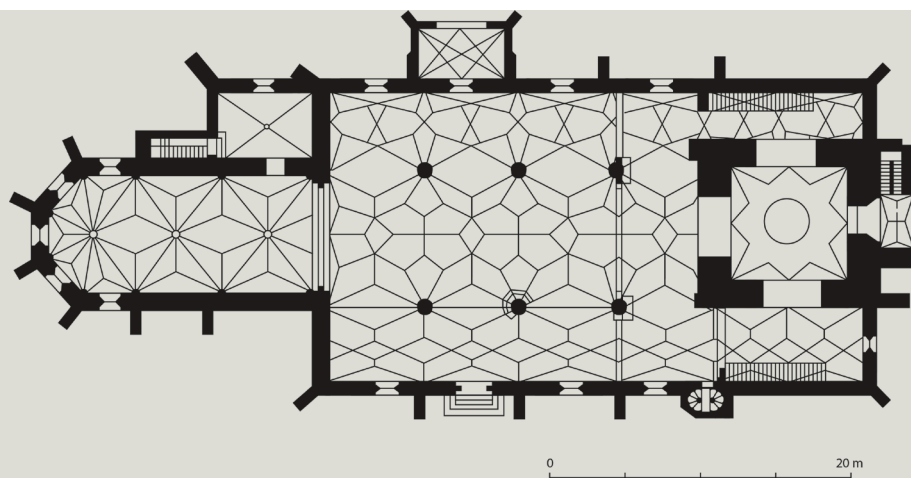

Fațada sudică a Bisericii din Deal | Fațada vestică a Bisericii din Deal

acoperișul navei au fost distruse și reconstruite în sec. al XVIII-lea, după ce au căzut pradă în 1704 unui incendiu provocat în cadrul evenimentelor care au însoțit răscoala antihabsburgică a curuților (1703-1711). Șarpanta navei este o construcție pretențioasă de la sfârșitul sec. al XV-lea și începutul sec. al XVI-lea, care a suferit puține intervenții ulterioare.

Construit pe fundații mai vechi între 1345 și 1370, corul îngust și alungit este compus din două travee și are o încheiere pentagonală. Atât pereții navei, cât și cei ai corului sunt ritmați de contraforți în trepte. Contraforții corului sunt încununați de fleuroni gotici din piatră și sunt prevăzuți la nivelul primei retrageri cu statui adăpostite sub baldachine. Dispuse pe contraforți separați, figurile sculptate ale Fecioarei cu Pruncul așezată pe tron și ale celor trei regi magi formează împreună grupul statuar al *Închinării magilor*. Elegantele ferestre gotice în arc frânt al corului sunt compuse din două sau trei menouri și au în partea superioară un decor traforat. Corul este lipsit

Planul Bisericii din Deal (după Drăguț, *Cetatea Sighișoara*)

Biserica din Deal, vedere interioară a colateralei nordice

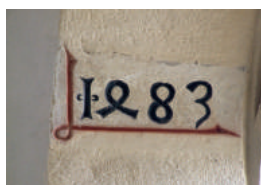
Inscripții din 1429 (sus) și 1483 (jos) consemnând diferitele lucrări de modernizare a bisericii

de obișnuita sacristie de pe latura nordică, dar are în schimb o capelă pe două niveluri, situată pe latura sudică.

La interior, corul este separat de navă printr-un arc de triumf înalt și zvelt, încheiat în arc frânt și prevăzut cu capituluri decorate cu motive vegetale.

Trei perechi de stâlpi – având secțiunea poligonală și partea inferioară teșită (cu scopul de a fi acomodat altarele secundare de odinioară ale bisericii) – împart corpul-hală în trei nave. Cei șase stâlpi susțin o boltă gotică în rețea care a fost parțial distrusă de un cutremur în 1833. Același cataclism a distrus în totalitate și bolta în rețea a corului, ambele fiind reconstruite în 1838: bolta navei a primit atunci completări din cărămidă, în timp ce bolta corului a fost refăcută complet din lemn. Din punct de vedere structural, bolțile navei sunt semicilindri cu penetrații, nervurile de ceramică fiind aplicate direct pe intrados și având un rol pur ornamental (nu și unul structiv).

Ferestrele tri- și cvadripartite ale navelor laterale aparțin unei faze stilistice târzii, caracterizate prin gracilitatea profilurilor și bogăția decorului traforat.

Altarul compozit din Șaeș, vedere de ansamblu, 1515-1520 (predela) și 1520-1525 (retablul)

Altare poliptice

În biserică, se păstrează un important ansamblu de altare, strane și tâmplării istorice care provin fie din Biserica din Deal, fie din alte biserici evanghelice din zonă. În cel de-al doilea caz, piesele au fost recent transferate pentru motive de siguranță din edificiile de cult evanghelice rămase fără comunitățile săsești originare.

Învierea lui Lazăr, detaliu, altarul compozit din Șaeș, predela retablului din 1520-1525

Sfintele Neamuri ale lui Hristos, detaliu, altarul compozit din Șaeș, panoul central al retablului din 1520-1525

Altarul din Șaeș

Altarul amplasat în anul 2000 în corul bisericii a fost demontat în 1999 din biserica evanghelică din Șaeș. Este un ansamblu recompus din cel puțin două altare medievale independente.

Predela prezintă trei scene din *Ciclul Paștilor* (*Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor*, *Răstignirea* și *Plângerea*), flancate de doi îngeri cu *Arma Christi*. Probabil același altar din care făcea parte predela, i-au aparținut și cele două sculpturi gotice traforate, montate pe laturile predelei.

Altarul căruia i-a aparținut predela a fost realizat în jurul anilor 1515-1520, la inițiativa a doi donatori, însă numai unul din cele două blazoane ar putea fi identificat ca aparținând lui Lazarus, doctor în drept canonic și paroh de Copșa Mare (în perioada 1516-1520).

Deasupra predelei, s-a așezat ulterior un altar mai mic, databil în perioada 1520-1525 și ornamentat cu elemente sculptate. Retablul aparține tipului pala, are un aspect renescentist marcat și este compus dintr-un panou central susținut de o predelă și încununat de un coronament sub formă de lunetă. Panoul central prezintă în variantă extinsă tema *Sfintelor Neamuri ale lui Hristos*, reunind în total 17 personaje sacre și un donator.

Sfintele Neamuri ale lui Hristos, vedere de ansamblu și detaliu, altarul compozit din Șaeș, panoul central al retablului din 1520-1525

Blazon neidentificat (stânga) și blazonul parohului de Copșa Mare Lazarus (dreapta), predela altarului din 1515-1520 din cadrul altarului compozit din Șaeș

anno 1522
natalis domini 1522

terra est hic eorum facta ac iudicia impudens venerabilis
dñi catalauney totantis qui tunc parochiani hic congregati fuerunt
pura tandem riuorum neq̄os magistre loras subteritus audiam. et
sua legatione instrumentati fuisse per induitram iacobi mentitari
suis signam. ruinbit.

■ Biertan

germ. BIRTHÄLM; magh. Berethalom

Biserica evanghelică C.A.

Localitatea Biertan se află la distanță aproape egală (cca 30 km) de Mediaș, respectiv Sighișoara, aici putându-se ajunge pe mai multe căi. Oricare dintre cele două orașe ar fi punctul de plecare, călătorul trebuie să urmeze calea oferită de DN14 până în dreptul localității Șaroș pe Târnave, unde se deschide un drum secundar (DJ141B) care duce spre Biertan. Un traseu alternativ având Mediașul ca punct de pornire este cel oferit de DJ141 și DJ141B: deși calitatea drumurilor este inferioară, acest traseu prezintă avantajul popasului la alte monumente medievale din apropiere, precum cele din Moșna, Nemșa sau Richiș.

Ansamblul medieval fortificat se află pe o colină din centrul actualei așezări, silueta masivă a bisericii-hală lipsită de turn zărindu-se de la o oarecare distanță. Așa cum se prezintă astăzi, lăcașul de cult a fost construit în intervalul cuprins între ultimele decenii ale sec. al XV-lea și primul sfert al sec. al XVI-lea, fortificațiile complexe care o înconjoară fiind realizate în mai multe etape desfășurate între veacurile al XV-lea și al XVII-lea.

Vedere dinspre sud
a bisericii fortificate
și a satului Biertan

Biserica evanghelică
din Biertan,
vedere interioară a
arcului de triumf și
sanctuarului

șabloane au fost utilizate și la picturile murale din Ighișu Nou și Brateiu. O altă trăsătură este utilizarea la aureole sau armuri a foițelor de aur și argint care au fost aplicate prin intermediul unor foițe de staniu. Aspectul actual al picturilor este rezultat al unui șir de alterări cromatice și deteriorări (pierderea parțială a stratului pictural aplicat în tehnica *a secco*). De exemplu, albastrul azurit s-a transformat în verde malahit, culoarea verde pe bază de cupru s-a alterat în brun închis, iar culoarea roșu deschis pe bază de miniu a devenit roșu închis-brun. În unele locuri, mai ales pe peretele sudic al corului (de ex., la fața Sf. Cristofor și a lui Iisus), stratul de pictură s-a pierdut aproape în totalitate și astăzi este vizibil numai desenul pregătitor, format din linii lungi, realizate cu pensula, de culoare ocru-galben.

Pe peretele sudic al navei centrale există un singur strat de tencuială. Picturile de pe peretele nordic al navei centrale sunt realizate integral în tehnica *a fresco*, având o aderență bună. La picturile navei nu se observă alterările menționate la picturile altarului. De asemenea, în sondajele deschise pe pereții navelor laterale s-a observat un singur strat de tencuială (cel actual).

Altarul a fost restaurat între anii 1973 și 1977 de către restauratorul Gisela Richter. În comparație cu alte restaurări ale sale, la polipticul din Mălâncrav s-au efectuat relativ puține integrări, repictări și reconstituiri de imagine. Astfel de intervenții se identifică la îmbinarea scândurilor componente ale panoului principal, la veșmântul lui Iisus din panoul central și la reprezentarea Sf. Ecaterina. În perioada 2013-2015, au fost efectuate lucrări de curățire

Detaliu în lumină razantă care evidențiază elemente ale tehnicii *a fresco*: incizii, punct de compas, sclivisirea selectivă a suprafeței

Sf. Cristofor purtându-l pe Iisus pe umăr, peretele sudic al sanctuarului

Prin pierderea stratului de culoare a devenit vizibil desenul pregătitor, format din linii lungi, realizate cu pensula, de culoare ocru-galben.

În vecinătatea bisericii se găsește conacul Apafi care, în forma actuală, datează din sec. XVIII-XIX. Conacul Apafi, detaliu al fațadei principale

și dezinfectare la poliptic, la strană și la coronamentul amvonului. Au fost eliminate depunerile neaderente și aderente (excremente de păsări) și s-au efectuat operații de stopare și prevenire a dăunătorilor biologici.

Cu ocazia renovării arhitecturale din 2010-2014, au fost (re)găsite ușile vechi ale bisericii, anume ușa sacristiei și canatul ușii de la intrarea vestică sau sudică. Cu mare probabilitate, pictura ușii sacristiei a fost realizată odată cu pictarea corului, fiind astfel una dintre cele mai vechi opere de acest tip. Canatul de ușă a fost construit din trei dulapuri din lemn de tei, consolidate la spate cu două traverse. Pe suprafața exterioară, bine finisată, s-a pictat un fundal geometric în diferite culori peste care s-a pictat cu șablonul o imitație de brocart de culoare neagră. Feroneria de fier forjat, prelucrată pretențios, a fost montată pe suprafața pictată.

Informații practice

Preot-diacon Joachim Lorenz,

Parohia evanghelică C. A. Mălâncrav, Mălâncrav nr. 86, Jud. Sibiu 557117

Tel./Fax: 0269/448641. Mobil: 0744645473; 0745191778

E-mail: malmkrog@evang.ro

Custode Michael Linzing, Mălâncrav nr. 307, Jud. Sibiu 557117

Tel.: 0269/448696. E-mail: linzing.michael@yahoo.com

Program de vizitare – în perioada mai–octombrie, biserica se poate vizita după programul luni–sâmbătă 11:00–18:00; duminică 14:00–16:00. În afara programului, ca și în perioada noiembrie–aprilie, biserica se poate vizita numai în urma unei programări telefonice

Moșna

germ. Meschen; magh. Szászmužsna
Biserica evanghelică C.A.

Localitatea Moșna este situată la cca 10 km sud de Mediaș, de unde se poate ajunge pe DJ141. Biserica medievală se află în centrul actualei așezări, turnurile ansamblului fortificat ză-rindu-se din depărtare, pe deasupra acoperișurilor caselor aliniat de-a lungul străzii principale a localității.

Construită pe locul unui edificiu de cult mai vechi, bazilica din sec. al XIV-lea a fost transformată în penultimul deceniu al sec. al XV-lea într-o biserică-hală, lucrările fiindu-i încredințate meșterului pietrar Andreas Lapidica din Sibiu. Modernizarea bisericii a continuat cu diferite lucrări și pe parcursul primei treimi a sec. al XVI-lea. Aidoma bisericii, fortificația din jurul lăcașului de cult este compusă din felurite elemente care au fost construite în diverse etape cuprinse între sec. al XIV-lea și al XVI-lea.

Folosit cu predilecție pentru bisericile parohiale ale comunităților mari urbane (de pildă, Brașov, Cluj sau Sighișoara),

Ansamblul fortificat al bisericii evanghelice din Moșna, vedere dinspre nord-vest

Amvonul gotic, coronamentul baroc al amvonului și parapetul pictat al emporei de lemn din colaterala nordică (1791) (stânga)

Bibliografie selectivă

- Arion, Gheorghe. *Sculptura gotică din Transilvania. Plastica figurativă din piatră*. Cluj-Napoca: Dacia, 1974.
- Avram, Alexandru. *Topografia monumentelor din Transilvania. Municipiul Mediaș*. Sibiu: Altip, 2006.
- Beke, László et al., ed. *Művészet Zsigmond király korában, 1387-1437*. 2 vol. Budapest: [f. e.], 1987.
- Benkő, Elek. *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődemedencéi*. Budapest & Cluj-Napoca: Teleki László Alapítvány & Polis, 2002.
- Binder, Paul. "Catedrala episcopală din Biertan". *Buletinul Comisiei Naționale a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice* 1/3 (1992): 5-8.
- Cîmpeanu, Liviu. "Considerații administrativ-juridice asupra Celor Două Scaune (Mediaș și Șeica <Mare>) în Evul Mediu". *Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol"* 48 (2011): 35-40.
- Crăciun, Maria. "Iconoclasm and Theology in Reformation Transylvania: The Iconography of the Polyptych of the Church at Biertan". *Archiv für Reformationsgeschichte* 95 (2004): 61-97.
- Crăciun, Maria. "Polipticul de la Dupuș în contextul devoțiunii euharistice din Transilvania (sec. XV-XVI)". *Ars Transilvaniae* 12-13 (2002-2003): 139-158.
- Crăciun, Maria. "Ritual și recuzită: practica liturgică luterană din Transilvania modernității timpurii (sec. XVI-XVII)". *Ars Transilvaniae* 24 (2014): 133-176.
- Dâmboiu, Daniela. *Breasla aurarilor din Sibiu în secolele XV-XVII*. Alba Iulia: Altip, 2008.
- Derer, Hanna. "Biserica fortificată din Moșna/Meschen. Certitudini și ipoteze". *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice* 12-16 (2001-2005): 141-147.
- Drăguț, Vasile. *Arta gotică în România*. București: Meridiane, 1979.
- Drăguț, Vasile. *Cetatea Sighișoara*. București: Meridiane, 1968.
- Drăguț, Vasile. "Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania. Considerații generale și repertoriu de teme". In *Pagini de veche artă românească*, vol. II, 9-81. București: Meridiane, 1972.
- Drăguț, Vasile. *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV-XV)*. București: Meridiane, 1970.
- Drăguț, Vasile. "Picturile murale de la Mediaș. O importantă recuperare pentru istoria artei transilvănene". *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă* 2/45 (1976): 11-22.
- Engel, Pál. *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale, 895-1526*. Cluj-Napoca: Mega, 2011.
- Entz, Géza. *Erdély építészete a 14.-16. században*. Cluj-Napoca: Societatea Muzeului Ardelean, 1996.
- Entz, Géza Antal. "Egy 13. századi kaputípus továbbélése Erdély építészetiében a 14.-15. században". *Művészettörténeti Értesítő* 3/31 (1982): 182-190.
- Fabini, Hermann. *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. 2 vol. Heidelberg & Sibiu: Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde & Monumenta, 1999.

- Fabini, Hermann. "Biserica-cetate din Biertan". *Buletinul Comisiei Naționale a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice* 1/3 (1992): 16-20.
- Fabini, Hermann. *Universul cetăților bisericești din Transilvania*. Sibiu: Monumenta, 2009.
- Fabritius Dancu, Juliana. *Sächsische Kirchenburgen aus Siebenbürgen*. Sibiu: Zeitschrift Transilvania, 1983.
- Feketics, Erika N. "A darlaci középkori falképek vizsgálata". *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából. Új sorozat* 8 (18) (2013): 107-132.
- Firea, Ciprian. "Arta polipticelor medievale din Transilvania (1450-1550)". Dizertație doctorală. Cluj-Napoca: Universitatea Babeș-Bolyai, 2010.
- Firea, Ciprian. "Câteva retabluri călătoare, pictorii și patronii lor la începutul Renașterii transilvănene". *Ars Transilvaniae* 24 (2014): 41-61.
- Firea, Ciprian. "Evidence of Patronage in Late Medieval Transylvania. Saxon Priests as Promoters of the Arts". *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 2/16 (2012): 149-172.
- Firea, Ciprian. "Per bireti nostri capiti impositionem investimus... Arhiepiscoperi, însemne heraldice și artă în Renașterea timpurie din Transilvania". *Ars Transilvaniae* 23 (2013): 99-122.
- Gaylhoffer-Kovács, Gábor. "Alexandriai Szent Katalin legendája három szászföldi freskón. Somogyom, Homoróddaróc, Darlac". In *A szórvány emlékei*, ed. Tibor Kollár, 286-323. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2013.
- Gogâltan, Anca. "Passion Iconography and Narrative Strategies in the Medieval Frescoes Decorating the Church at Mălâncrav (Almakerék, Malmkrog)". In *New Europe College GE-NEC Program 2003-2004/2004-2005/2006-2007*, 105-152. București: New Europe College, 2007.
- Gogâltan, Anca. "Patronage and Artistic Production: The Apafis and the Church in Mălâncrav (Fourteenth-Fifteenth Centuries)". Dizertație doctorală. Budapest: Central European University, 2003.
- Gogâltan, Anca, Dóra Sallay. "The Church of Mălâncrav/Almakerék and the Holy Blood Chapel of Nicholas Apa". In *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*, ed. Adrian Andrei Rusu et al., vol. II, 181-210. Satu Mare: Muzeul Sătmărean, 2002.
- Horwath, Walter. *Siebenbürgisch-sächsische Kirchenburgen*. Sibiu: Honterus-Buchdruckerei, 1940.
- Ionescu, Stefano, ed. *Die Margarethenkirche in Mediasch. Das Bauwerk und die Teppichsammlung. St Margaret's Church in Mediaș. The Monument and the Carpet Collection*. Roma: Verduci, 2018.
- Jenei, Dana. "Biertan, Picturile capelei din turnul catolicilor". In *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. Medieval Ecclesiastical Architecture of Transylvania*, ed. Daniela Marcu Istrate et al., vol. III, 260-280. Satu Mare: Muzeul Sătmărean, 2004.

- Jenei, Dana. *Goticul în Transilvania. Pictura (c. 1300-1500)*. București: Editura Oscar Print, 2016.
- Jenei, Dana. "Les peintures murales de l'église de Mălâncrav. Notes avant la restauration". *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts* 52 (2015): 47-76.
- Jenei, Dana. "Pictura murală a Bisericii din Deal din Sighișoara". *Ars Transsilvaniae* 14-15 (2004-2005): 107-120.
- Jenei, Dana. *Pictura murală gotică din Transilvania*. București: NOI Media Print, 2007.
- Jenei, Dana. "Picturi murale din jurul anului 1500 la Mediaș". *Ars Transsilvaniae* 22 (2012): 49-62.
- Jenei, Dana. "Tema Credo în pictura murală medievală din Transilvania". *Ars Transsilvaniae* 10-11 (2000-2001): 13-19.
- Jenei, Dana. "The Newly Discovered Murals inside the Church of Virgin Mary in Ighişu Nou, Sibiu County". *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts* 53 (2016): 47-62.
- Jenei, Dana. "Thèmes iconographiques et images dévotionnelles dans la peinture murale médiévale tardive de Transylvanie (deuxième partie du XVe siècle-premier quart du XVIe siècle)". *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts* 51 (2014): 11-35.
- Jékely, Zsombor. "Les ateliers de peinture murale en Transylvanie autour de 1400". *Ars Transsilvaniae* 23 (2013): 31-54.
- Jékely, Zsombor. "Transylvanian Fresco Cycles of Saint Ladislav in a New Light". *Hungarian Review* 5/2 (2014): 97-109.
- Jékely, Zsombor, Lóránd Kiss. *Középkori falképek Erdélyben*. Értékmérés a Teleki László Alapítvány támogatásával. Budapest: Teleki László Alapítvány, 2008.
- Kiss, Lóránd. "Falképek kutatása és helyreállítása az erdélyi száz evangélikus templomokban". *Certamen* 1 (2013): 385-389.
- Kiss, Lóránd. "Picturi medievale din zona Târnavelor (I). Câteva particularități ale picturilor murale din Bisericile Evanghelice din Ighişul Nou și Mălâncrav". *Caietele restaurării* (2017): 250-263.
- Kinga, German. *Sakramentsnischen und Sakramentshäuser in Siebenbürgen*. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2014.
- Kónya, Anna. "A medgyesi evangélikus templom falképeinek stílusa". In *XIV. real-és humántudományi Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia (ETDK) Kolozsvár, 2011. május 13.-15.*. Cluj-Napoca: Universitatea Babeș-Bolyai, 2011.
- Lángi, József. "Szent László ábrázolásairól". Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából. Új sorozat 6-7 (16-17) (2011-2012): 191-208.
- Lángi, József, Ferenc Mihály. *Erdélyi falképek és festett faberendezések*. 3 vol. Budapest: Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, [2002], 2004, 2006.
- László, Dávid. "Küküllőalmás református temploma". *Református Szemle* (1967): 328-335.
- Machat, Christoph et al., ed. *Denkmaltopographie Siebenbürgen. Stadt Schäßburg. 4.1. Topografia monumentelor din Transilvania. Municipiul Sighișoara. 4.1*. Köln: Rheinland-Verlag GmbH, 2002.

- Marosi, Ernő. *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14-15. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai, 1995.
- Marosi, Ernő, ed. *Magyarországi művészet 1300-1470 körül*. 2 vol. Budapest: Akadémiai, 1987.
- Marosi, Ernő. "Der heilige Ladislaus als ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14.-15. Jh." *Acta Historiae Artium Hungariae* 3-4/33 (1987-1988): 211-256.
- Marosi, Ernő et al., ed. *Művészet I. Lajos király korában. Katalógus*. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, 1982.
- Merai, Dóra. "Memory from the Past, Display for the Future: Early Modern Funeral Monuments from the Transylvanian Principality". Dizertație doctorală. Budapest: Central European University, 2017.
- Mihály, Ferenc. "Adatok az erdélyi középkori oltárművészet kutatásához. Készítéstechnikai, restaurálástörténeti megfigyelések". *Művészettörténeti Értesítő* 56/1 (2007): 49-73.
- Mihály, Ferenc. "Contribuții la cercetarea polipticelor medievale transilvănene. Observații privind tehnicile de execuție și intervențiile de restaurare". *Arș Transilvaniae* 24 (2014): 75-94.
- Mihály, Ferenc. "Untersuchungen an mittelalterlichen Flügelaltären aus Siebenbürgen unter Verwendung der Infrarot-Rephlektographie". *Caietele ARA* 6 (2015): 151-166.
- Năstăsoiu, Dragoș. *Arta gotică în România*. București: NOI Media Print, 2011.
- Năstăsoiu, Dragoș Gh. "Nouvelles représentations de la Légende de Saint Ladislas à Crăciunel et Chilieni". *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts*, 45 (2008): 3-22.
- Năstăsoiu, Dragoș-Gheorghe. "Between Personal Devotion and Political Propaganda: Iconographic Aspects in the Representation of the *sancti reges Hungariae* in Church Mural Painting (14th Century – Early-16th Century)". Dizertație doctorală. Budapest: Central European University, 2018.
- Năgler, Thomas. *Așezarea sașilor în Transilvania*. București: Kriterion, 1992.
- Neagu, Răzvan Mihai. "Considerații privind raporturile dintre Decanatul Mediaș și Episcopia Transilvaniei în secolele XIII-XIV". In *Mediaș – 750. Studii*, ed. Vasile Mărculeț et al., vol. I, 14-23. Mediaș: Crisserv, 2015.
- Niedermaier, Paul. "Geneza orașului Sighișoara". *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă* 2/48 (1979): 67-74.
- Olasz, Gabriella. "Ansamblul bisericii evanghelice fortificate din Ighișu Nou – istoric și cercetare". *Transilvania* 4 (2014): 54-63.
- Olasz, Gabriella. "Ansamblul Bisericii Evanghelice fortificate din Ighișu Nou/ Eibesdorf/Szászivánfalva. Cercetare. Reabilitare. Probleme". *Anuarul Centrului de Studii de Arhitectură Vernaculară Dealu Frumos* (2012): 101-120.
- Opreanu, Mihai. "Moșna – Biserica evanghelică fortificată – Probleme de conservare și restaurare". *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice* 12-16 (2001-2005): 148-154.

- Pintilie, Dorin, Mariana Pintilie. *Comuna Alma: studiu monografic complex*. Cluj-Napoca: Eurodidact, 2014.
- Popa, Corina. "Considerații privind arhitectura și sculptura decorativă ale bisericii evanghelice din Richiș". In *Arhitectura medievală religioasă din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. Medieval Ecclesiastical Architecture of Transylvania*, ed. Imola Kiss et al., 163-187. Satu Mare: Muzeul Sătmărean, 1999.
- Popa, Corina. "Pictura murală a Bisericii din Deal Sf. Nicolae și istoria orașului Sighișoara". *Ars Transsilvaniae* 8-9 (1998-1999): 175-186.
- Radocsay, Dénes. *A középkori Magyarország falképei*. Budapest: Akadémiai, 1954.
- Radocsay, Dénes. *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest: Akadémiai, 1955.
- Radocsay, Dénes. *Wandgemälde im mittelalterlichen Ungarn*. Budapest: Corvina, 1977.
- Reinerth, Karl. "Die freie königliche St. Ladislaus-Propstei zu Hermannstadt und ihr Kapitel". *Deutsche Forschung im Südosten. Zeitschrift der Forschungsinstituts der Deutschen Volksgruppe in Rumänien* 3 (1942): 319-361.
- Richter, Gisela, Otmar Richter. *Siebenbürgische Flügelaltäre*. Thaur bei Innsbruck: Wort und Welt, 1992.
- Roth, Viktor. *Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens*. Strasbourg: J. H. Ed. Hetz (Hetz & Mündel), 1914.
- Roth, Viktor. *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*. Berlin & Sibiu: Deutscher Kunstverlag & Krafft und Drotleff, 1934.
- Roth, Viktor. "Erdély szárnyasoltárai". In *Magyarország műemlékei*, ed. Gyula Forster, vol. III, 117-180. Budapest: Franklin-Társulat Nyomása, 1913.
- Roth, Viktor. *Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen*. Strasbourg: J. H. Ed. Hetz (Hetz & Mündel), 1905.
- Roth, Viktor. "Gótizlésű fabútorok az erdélyi szász templomokban". *Archeológiai Értesítő* 35 (1915): 244-258.
- Rusu, Adrian Andrei. *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*. Cluj-Napoca: Mega, 2005.
- Rusu, Adrian Andrei. *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*. Cluj-Napoca: Presa Universitară, 2000.
- Salontai, Mihaela Sanda. "In Muschna similiter eodem modo Ecclesiam edificandum conduximus. Der Rezeptionsprozess des gotischen Hallenbaus in Siebenbürgen am Beispiel der evangelischen Kirche zu Meschen". *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 76 (2013): 145-170.
- Sarkadi, Emese. "Produced for Transylvania – Local Workshops and Foreign Connections. Studies of Late Medieval Altarpieces in Transylvania". Dizertație doctorală. Budapest: Central European University, 2008.
- Sarkadi Nagy, Emese. "A Reichmuthely nyomában. Összefüggések a berezthalmi szentély 16. századi berendezésének kapcsán". In *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács*

- András 65. *Születésnapjára*, ed. Zsolt Kovács et al., 67-78. Cluj-Napoca: Societatea Muzeului Ardelean & Fundația de Istoria Culturii Entz Géza, 2011.
- Sarkadi Nagy, Emese. *Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania*. Ostfildern: Jan Thorbecke, 2011.
- Sarkadi Nagy, Emese. "Összefüggések néhány segesvári falkép kapcsán". In *Arhitectura medievală religioasă din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. Medieval Ecclesiastical Architecture of Transylvania*, ed. Péter Levente Szócs, vol. V, 339-358. Satu Mare: Muzeul Sătmărean, 2012.
- Schuster, Hans-Werner. "Zur Autonomie der Hermannstädter Propstei". *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete* 16 (1988): 1-9.
- Sinigalia, Tereza. "Două biserici gotice din zona Mediașului". In *Arhitectura medievală religioasă din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. Medieval Ecclesiastical Architecture of Transylvania*, ed. Péter Levente Szócs, vol. V, 237-255. Satu Mare: Muzeul Sătmărean, 2012.
- Sinigalia, Tereza. "Le retable de Biertan – nouvelles recherches". *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux-Arts* 21 (1984): 57-81.
- Sinigalia, Tereza. "Pictură, sculptură și artă decorativă la Biertan". *Buletinul Comisiei Naționale a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice* 1/3 (1992): 28-36.
- Takács, Imre, ed. *Sigismundus rex et imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg, 1387-1437*. Mainz: Philipp von Zabern, 2006.
- Tari, Edit. "Az erdélyi középkori kő keresztelődmedencék kutatása (I)". *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségtárából. Új sorozat 6-7 (16-17) (2011-2012): 173-190*.
- Tóth, Boglárka. "Az almakeréki szárnyasoltár dendrokronológiai kormeghatározása". *Művészettörténeti Értesítő* 2/66 (2017): 351-356.
- Tóth, Boglárka, István Botár, András Grynæus. "Analiza dendrocronologică a mobilierului bisericilor din Transilvania". *Ars Transsilvaniae* 24 (2014): 111-126.
- Turcuș, Șerban. "Fondarea prepoziturii sașilor ca proiect al Sfântului Scaun". *Anuarul Institutului de Istorie "George Barițiu". Series Historica* 49 (2010): 21-37.
- Vătășianu, Virgil. *Istoria artei feudale în Țările Române*. Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane & Fundația Culturală Română, 1959 (reed. 2001).
- Zimmermann, Franz et al., ed. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Vol. I-VII. Sibiu & București: Franz Michaelis & Academie, 1892-1991.